

## Bizans Edebiyatına Kısa Bir Giriş

Siren ÇELİK<sup>1\*</sup>

<sup>1</sup> Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE

\* [sirenelik@gmail.com](mailto:sirenelik@gmail.com)

<sup>+</sup> ORCID: 0000-0001-9138-8810

**Öz-** Bu makale, Bizans edebiyatının bazı temel özelliklerini ele almayı amaçlamaktadır. Ağırlıklı olarak Attika Yunancası ve Ortaçağ Yunancası ile yazılan Bizans edebiyatı, köken olarak klasik edebiyata dayanmaktadır. Geçmişte araştırmacılar tarafından klişe, süslü, yapay ve gerçeklikten uzak bir edebiyat olarak nitelenmişse de, özellikle son yirmi yıldır yapılan akademik çalışmalar bu değerlendirmenin haksız olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, Bizans yazarlarının eski yazarlara ve eserlere öykünmeleri, rafine ve eğitilmiş bir Attika Yunancasıyla yazmayı önemsemeleri ve eserlerini türlü retorik/edebî öğelerle bezemeleri, Bizans edebiyatının kendi estetik değerlerini yansıtmaktadır. Bizans metinleri bu edebî özellikleri dikkate alınarak incelendiği takdirde araştırmacılar hem bu eserlerin edebî zevkine tam olarak varabilir, hem de onları tarihî birer kaynak olarak daha iyi bir şekilde analiz edebilirler. Çok çeşitli metin türlerini kapsayan Bizans edebiyatı, edebî değerinin yanı sıra araştırmacılar için de önemli bir tarihî kaynak teşkil etmektedir. Makale, Bizans edebiyatını oluşturan diller, Yunanca dil dizgeleri, kullanılan yaygın yazım teknikleri, eğitim ve yazarlık gibi konuları ele aldıktan sonra kısaca bazı Bizans edebiyatı türlerine değinmektedir. Bu ikinci kısımda sırasıyla, söylev, vaaz ve retorik egzersizleri, tarih yazımı, mektup, şiir, aziz hayatları, romans ve epikler tartışılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler-** Ortaçağ, Edebiyat, Bizans

## A Brief Introduction to Byzantine Literature

**Abstract-** This article aims to discuss some of the main features of Byzantine literature. Written chiefly in Attic Greek and Medieval Greek, Byzantine literature stems from classical literature. Although in the past, it has been branded by scholars as an ornate, cliché and superficial literature, academic work undertaken in the past twenty years has demonstrated the unfairness of such an evaluation. For instance, the emulation of the ancient authors and texts by the Byzantines, the importance they assigned to writing in lofty Attic Greek and the adornment of their work by rhetorical and literary devices, were all a part of Byzantine literary aesthetics. When Byzantine texts are investigated by taking such literary features into account, scholars may appreciate their literary merit and analyse these texts more precisely and in a more nuanced manner. In addition to its literary merit, Byzantine literary corpus, which spans many genres and texts, also constitutes an immensely valuable historical resource for scholars. This article will discuss issues such as the languages of Byzantine literature, linguistic registers, widespread literary practices, education and authorship. In the second part of the article, we will briefly touch upon select genres such as orations, sermons and rhetorical exercises, historical writing, epistolography, hagiography, romances and epics.

**Keywords -** Medieval, Literature, Byzantium

## Bizans Edebiyatına Kısa Bir Giriş

Bizans veya diğer adıyla Doğu Roma İmparatorluğu, 330-1453 yılları arasında hüküm sürmüştür.<sup>1</sup> Son döneminde toprakları, sadece Konstantinopolis ve çevresine kadar küçülmüş olsa da önceki yüzyıllarda çok geniş topraklara, farklı ırktan, dilden ve dinden insanlara hükmetmiştir. Bu nedenle, var olduğu bin küsur senede çok farklı dillerde yazılmış bir metin külliyatı üretmiştir. Bu metinlerde kullanılan başlıca diller, Yunanca, Latince, Süryanice, Arapça, Koptça, Ermenice ve Slavca idi. 7. yüzyıla kadar resmî devlet dili bile hem Latince, hem Yunanca idi. Yüzyıllar içinde imparatorluk giderek topraklarını kaybetmiş, bu nedenle özellikle 8. ve 9. yüzyıllardan sonra Yunanca metinler ağırlık kazanmıştır.<sup>2</sup>

İmparatorluğun ilk yüzyıllarındaki geniş dil yelpazesi ve sürekli değişen sınırları nedeniyle, uzmanlar hangi metinlerin Bizans edebiyatını teşkil ettiği konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Hangi dilde, hangi coğrafyada yazılmış eserler Bizans edebiyatı olarak kabul edilebilir? Örneğin, meşhur tarih yazarı, hatip ve filozof Mihail Psellos'un (1018-1078) Yunanca yazılmış eserlerinin Bizans edebiyatına dahil olduğuna dair şüphe yoktur. Fakat Güneydoğu Anadolu'da, 7. yüzyılda Arapça olarak yazılmış bir eserin, veya kültürel olarak Bizans'tan çok etkilenmiş olan 12. yüzyıl Sicilya'sında Latince yazılmış bir eserin nasıl sınıflandırılması gerektiğine dair farklı görüşler vardır. Dolayısıyla, tam ve kesin bir Bizans edebiyatı tanımı yoktur. Yine de Yunancanın özellikle ileri yüzyıllarda baskın dil hâline gelmesi nedeniyle, Bizans edebiyatı genel olarak bir Antikçağ ve Ortaçağ Yunan edebiyatı olarak düşünülür. Bizans filolojisi ağırlıklı olarak Yunanca yazılmış metinlerle çalışır.

Bizans eserleri önceleri Klasik filologlar tarafından, Klasik Yunan edebiyatının bir devamı olarak çalışılmıştır. Bizans edebiyatı hakkındaki modern çalışmaların kökenleri oldukça geriye gitmektedir.<sup>3</sup> Örneğin, bu zengin külliyattan pek çok metin 19. yüzyılda modern sayılabilecek edisyonlara kavuşmuştur. Fakat, özellikle 1980 öncesinde, uzmanlar Bizans edebiyatına son derece önyargılı yaklaşmışlardır. Bizans edebiyatı, duyu ve orijinal düşünceden uzak, yapay, tekrarcı olarak damgalanmış ve Klasik Yunan edebiyatının kötü bir taklidi olarak görülmüştür.<sup>4</sup> İster bir tarih eseri, ister bir şiir olsun, Bizans metinleri sadece tarihî kaynak olarak, tarihi bilgi toplamak için okunmuşlardır. Genel olarak, bu eserlerin edebî yönleri ve Bizans edebiyatının kendi estetik değerleri yok sayılmıştır. Özellikle son yirmi yılda, bu yaklaşım radikal bir şekilde değişmiştir. Modern edebiyat teorileri Bizans metinlerine uygulanmaya başlanmıştır. En önemlisi, Bizans eserlerinin modern kriterlere değil de o dönemin estetik kriterlerine göre çalışılır

değerlendirilmesi gerektiği savunulmuştur. Eserler bu şekilde çalışıldığı zaman, pek çok edebî niteliğin ortaya çıktığı görüşü yaygın olarak kabul görmüştür.<sup>5</sup> Son yıllarda genel olarak Bizans edebiyatı, el yazmaları, yazarlar ve metin türleri üzerine kaliteli pek çok akademik eser verilmiştir. Alandaki bu gelişmeler, Bizans çalışmaları için son derece sevindiricidir.

## Bizans Yunancası

Bizans Yunancası, Klasik Yunanca ve Çağdaş Yunanca arasındaki Ortaçağ Yunancasıdır.<sup>6</sup> Yüzyıllara ve metin türlerine göre hem dilbilgisi hem kelime dağarcığı bakımından farklılık gösterse de hem Klasik Yunancadan hem Çağdaş Yunancadan özellikler barındırır. Bizans edebiyatında çok önemli olan bir nokta, günlük konuşma dili ve edebî yazım dilinin çoğunlukla farklı olmasıdır. Klasik Yunan edebiyatını model alan Bizans edebiyatı genellikle dönemin konuşma dili ile değil Klasik Yunanca ile yazılmıştır. Bu durum özellikle, elit çevrelerde yazılmış eserler ve yüksek eğitimli yazarlar için geçerlidir. Dolayısıyla, 6. yüzyılda veya 12. yüzyılda yazılmış bir mektubun ya da söylevin dili, Platon'un MÖ 5. yüzyılda kullandığı Yunancadan çok da farklı değildir; bazı durumlarda uzmanlar bile bir metnin Klasik Yunan değil de Bizans eseri olduğunu anlamakta güçlük çekebilir. İyi düzeyde Klasik Yunanca bilen birisi, bazı konuşma veya halk diliyle (İng. vernacular) yazılmış eserler haricinde, okuyacağı pek çok Bizans metnini rahatlıkla anlayacaktır. Yazara ve metin türüne göre, Klasik Yunancadan fark gösteren Ortaçağ Yunancası dilbilgisi özellikleri veya Ortaçağ kelimelerine rastlansa bile iyi Klasik Yunanca bilgisine sahip bir okuyucu, genel olarak Bizans metinlerini anlamakta çok büyük bir zorluk çekmeyecektir.

Bizans edebiyatı, ağırlıklı olarak Klasik Yunancanın Attika lehçesini kullanır. Bu en yaygın ve temel olan, Platon, Aristoteles ve Demosthenes gibi yazarların kullandığı lehçedir. Klasik Yunanca eğitimi Attika lehçesini temel alır. Bizans yazarlarının Attika Yunancasıyla yazmasına İngilizce literatürde 'Atticising' veya 'Atticising Greek' denilir. Herodotos'un kullandığı İyonya lehçesi veya Homeros'un eserlerinde rastlandığı için Homerik denen Yunanca gibi lehçelerden etkiler taşıyan metinler de bulunur. Örneğin, Herodotos'u model alan 15. yüzyıl tarih yazarı Laonikos Khalkokondyles İyonik lehçeden esinlenmiştir. Bazı yazarlar ve özellikle şairler ise Homerik lehçeden izler taşırlar. Bunun yanı sıra, Koinē olarak da bilinen Yeni Yunancası, bilhassa dinî metinlerde kullanılmıştır. Helenistik ve Roma dönemi Yunancası olan Koinē Klasik Yunancanın dilbilgisi bakımından daha sade bir hâlidir. Attika ve Koinē Yunancası kullanılarak yazılmış eserlerin yanı sıra, özellikle 12. yüzyıl ve sonrasında konuşma (ve bazen halk) diliyle yazılmış metinler görülmeye başlar. Bu eserler genellikle şiir,

<sup>1</sup> Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcı için daha geleneksel olan 330 tarihini tercih ediyoruz; I. Konstantinos veya I. Iustinianos gibi imparatorların hükümdarlıklarını da Bizans tarihinin bir parçası olarak görüyoruz.

<sup>2</sup> P. Agapitos, 'Literary Criticism', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 77-85; Agapitos, 'Contesting Conceptual Boundaries', *Interfaces — A Journal of Medieval European Literatures* 1 (2015), 62-91; M. Mullett, 'New literary history and the history of Byzantine literature', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000*, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 37-60.

<sup>3</sup> Günümüzdeki Bizans edebiyatı çalışmalarının temellerini atan eserler, K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur* (Münih, 1891); H. G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (Münih, 1971); H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt (Münih, 1978) olarak kabul edilir.

<sup>4</sup> Bu yaklaşımlara birkaç örnek: 'Bizans İmparatorluğu, binyıldan uzun sürüp de, sadece verdiği edebî zevk için okunabilecek neredeyse hiç eser bırakmamış olan yegane uygar devlet örneğini teşkil eder.', R. J. H. Jenkins, *Dionysius Solomos* (Cambridge, 1940), 57; 'Modern bir gözlemciye, bu edebiyat pek çok açıdan eksik görünür. Bir sürü dizeyi içerir, ama neredeyse hiç şiir ya da dramatik eser barındırmaz. Genellikle sakar ve beceriksiz bir ironiye sahiptir,

ama mizah duygusundan hiç nasibini almamıştır... Bizans edebiyatının tonu ağır başlı, hatta kasvetlidir ve büyük olasılıkla, en iyi ölümlü, felaketleri ve insani varoluşun istikrarsızlığını betimlemiştir.', C. Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. G. Ç. Güven (İstanbul, 2008), 275; '(II. Manuel Palaiologos'un) eserleri, Bizans yazarlarının başvurduğu retorik en kötü özelliklerini yansıtır. Bu eserler, inanılmaz bir ikiyüzlülük sergiler, gerçek dünyada yaşarken, okuyucuya adeta başka bir alemden hitap ederler... (Bizans'ta) özgünlük ve hatta anlaşılabilir şekilde yazmak bile hiç değer görmemiştir.', *The Letters of Manuel II Palaeologos*, ed. ve çev., G. T. Dennis (Washington DC, 1977), xviii.

<sup>5</sup> Bu çalışmalara örnek olarak bkz Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), M. Mullett, Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop (Aldershot, 1997), History as Literature in Byzantium, Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham ed. R. J. Macrides (Farnham, 2010) ve S. Papaionnou. Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium (Cambridge, 2016).

<sup>6</sup> E. Trapp, 'Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichtomy or Bybiosis?', *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), 115-129; R. Browning, *Medieval and Modern Greek* (Cambridge, 1983); G. Horrocks, 'Language', *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 777-786; *The Language of Byzantine Learned Literature*, ed. M. Hinterberger (Turnhout, 2014).

romans veya aziz yaşam öyküsü türlerinde verilmiştir. Ünlü Digenes Akrites (12. yüzyıl) destanı halk diliyle yazılmış edebiyatın en tanınmış örneklerinden biridir.<sup>7</sup> Ayrıca, özellikle geç dönemlerde konuşma diliyle yazılmış kronikler, manastır bağış belgeleri ve imparator kararnameleri gibi bürokratik belgeler de vardır.<sup>8</sup> Bu tarz metinleri okumak için Klasik Yunanca yeterli değildir. Çağdaş Yunancayla benzerlik gösteren Ortaçağ dilbilgisi kurallarını ve dönemin sözcük dağarcığını bilmek gerekir. Bizans araştırmalarına eğilmek isteyen adaylar genellikle Klasik Yunanca ile başlarlar; sağlam bir temelin üzerine, Bizans metinlerini okuyup, çalışarak Bizans Yunancasının farklılıklarını öğrenirler.

Bizans döneminde Yunancanın telaffuz edilmesinin, Çağdaş Yunanca telaffuza çok yakın olduğu düşünülmektedir. Yani, metinler Attika Yunancasıyla yazılsa bile, yazarlar, okuyucular ve dinleyiciler bu eserleri Attika telaffuzuyla seslendirmiyorlardı.<sup>9</sup> Örneğin, imparator anlamına gelen basileus (βασιλεύς) kelimesi Attika telaffuza göre 'basileüs' olarak okunurdu, Bizans ve Çağdaş Yunancada ise 'vazilefs' olarak seslendirilir. Aynı şekilde ve, ile anlamına gelen kai (καί) bağlacı Attika telaffuzuna göre 'kai, kay' diye okunurdu, Bizans ve Çağdaş Yunancada ise 'ke' olarak telaffuz edilir. Günümüzde, uzmanlar arasında Bizans metinlerini Bizans dönemi telaffuzu ile okumak yaygınlaşmıştır; ağırlıklı olarak bu sistem kabul görür. Fakat bu sisteme alıştıkları için Bizans eserlerini halen Attika telaffuzu ile seslendirmeyi tercih eden uzmanlar da vardır.

### Bizans Edebiyatının Bazı Temel Özellikleri

Hangi dillerden ve coğrafyalardan eserlerin Bizans edebiyatını teşkil ettiği sorusunun yanı sıra, hangi türden metinlerin 'edebî' eser sayılabileceği de tartışma konusudur.<sup>10</sup> Bu konu hakkında pek çok uzmanın farklı görüşleri vardır. Öncelikle Bizans'ta, günümüzdeki edebiyat terimini tam olarak karşılayacak bir sözcük yoktu. Sözcük, yazı, mantık anlamına gelen *logos* (λόγος) kelimesi her türlü metin için kullanılırdı: şiir, söylevler, mektuplar, aziz öyküleri, felsefe ve teoloji eserleri, retorik alıştırılmalar. Yani *logos* ve onun çoğulu *logoi*, bir Bizans entelektüeli için her türlü retorik, edebiyat, felsefe ve teoloji metnini ifade ederdi. Bu türler arasında ise katı sınırlar yoktu; bir teoloji eseri canlı karakterlerle dolu, hayali bir diyalog şeklinde yazılabilir, siyasî bir söylev zarif metaforlar, ses uyumları ve ince esprilerle bezenmiş olabilirdi. Aynı şekilde, bürokratik bir devlet arşiv belgesinin bile son derece edebî bir girizgâh bölümü olabilirdi. Metnin yazarı bu belgeyi, kendi mektupları ve söylevleriyle aynı el yazmasına koyabilir, 'edebî' eserlerinden ayırmayabilirdi. Karakter inşası, metafor, ses uyumu, aliterasyon gibi günümüzde edebî teknik olarak kabul edilen terimler, Bizans'ta retorik teknikler olarak bilinir, yazarlar öğrenciliklerinde onları retorik el kitaplarından öğrenirdi. Yani, retorik ve edebiyat arasındaki sınırlar da son derece akışkandı. Teknik, beceri, sanat anlamına gelen *tekhnē* (τεχνή) kelimesi, her türden eser veren yazarlar için kullanılırdı; hayali bir romans yazarının da, siyasî bir söylev yazarının da 'tekhnē'sinden bahsedilebilirdi. Modern Yunancada edebiyat kelimesinin *logos* ve *tekhnē*'nin birleşiminden oluşan *logotekhnia* olması oldukça anlamlıdır.<sup>11</sup> Üstelik, Bizans metinlerinin neredeyse hiçbirinin

başlıca amacı estetik kaygı veya yaratıcılık değildir, siyasî, sosyal ve ahlakî amaçlarla yazılmışlardır.

Bizans edebiyat geleneğinin bu özelliği nedeniyle hangi Bizans metinlerinin 'edebî' eser sayılması gerektiği, hangilerinin ise sayılamayacağı konusunda uzmanlar halen hemfikir değildiler. Bir romansı edebî eser olarak görmeyecek uzman yok gibidir, fakat hayali karakterlerle yazılmış bir teoloji diyalogu öyle midir? Uzmanların retorik eser olarak nitelendirdiği bir söylev, günümüz kriterlerine göre ne kadar 'edebî' olabilir? Bir devlet belgesinin 'edebî' bir girizgâhı olması ve edebî mektuplarla aynı el yazmasında yayınlanmış olması onu edebî eser yapar mı? Bir şiirin, teolojik bir deneme olması onu edebî bir eser olmaktan alıkoymalı mıdır? Otobiyografi içeren bir manastır bağış evrakı edebî bir eser midir? Uzmanlar bu sorulara farklı cevaplar verir; bir uça her türlü yazılı metnin, Bizans kriterlerine göre 'edebî' sayılabileceğini söyleyenler, diğer uça ise hiçbir Bizans metninin tam olarak edebî eser sayılamayacağını iddia edenler vardır. Ünlü bir Bizans edebiyat uzmanı konuyu çok güzel özetlemiştir: 'Bu metinlerin 'edebî' bir boyutu olduğuna dair şüphe yoktur, ancak 'edebî' kelimesinden ne anlaşılması gerektiğini henüz keşfetmiş değiliz.'<sup>12</sup>

Hangi metinleri içerirse içersin, Bizans edebiyatının temeli Klasik Yunan edebiyatına ve Helenistik edebiyata dayanır.<sup>13</sup> Bizans entelektüellerinin kullandığı formlar, retorik teknikler, model olarak kullandıkları yazar ve eserler bu gelenekten gelmektedir. Örneğin, felsefe eserleri için en önemli model Platon, söylevler için Demosthenes ve şiir için Homeros'tu. Bizans yazarları, hangi yüzyılda yaşamış olursa olsunlar, genellikle çağdaşlarını değil, bu eski yazarları örnek alırlardı. Klasik Yunan ve Helenistik edebiyat geleneği, 1453'te imparatorluğun son bulmasına kadar hiç kesintiye uğramadan devam etmiştir. Bu bakımdan, Bizans edebî geleneğinde İkinci Sofistik Dönem (MS 60-230) çok önemli bir yere sahipti. Bizans'ta yüzyıllar boyu her türlü metnin inşasında ve eleştirisinde kullanılan retorik el kitapları bu döneme aittir. Yüzyıllar boyunca neredeyse tüm Bizans eserlerinin eski yazarları model alması ve retorik el kitaplarındaki teknikleri kullanması nedeniyle, geçmişte uzmanlar Bizans edebiyatını klişe, yaratıcılıktan uzak ve taklitçi bir gelenek olarak damgalamışlardır.<sup>14</sup> Zira Bizans yazarlarının fikirleri, günümüzdeki özgün yaratıcılık, aykırılık ve bireysellik gibi edebî kavramlarla pek bağdaşmamaktadır.

Klasik ve Helenistik modellere öykünmek, Bizans edebiyat kültürünün ayrılmaz bir parçasıydı. Bir Bizans yazarına, onun Demosthenes'ten veya Platon'dan ayırt edilemeyeceğini, eserlerinin Klasik edebiyat ürünü zannedilebileceğini söylemek, yapılabilecek en büyük iltifattı. Bir yazarı veya metni örnek alarak yazmak, *mimēsis* (μίμησις) olarak nitelendiriliyordu. *Mimēsis*, Bizans edebiyat geleneği için çok önemli bir terimdir. Böyle bir yaklaşım günümüzde taklitçilik veya özgünlükten uzak olmak gibi yorumlansa da, Bizans yazar, okuyucu ve dinleyicileri bu durumu asla bu şekilde görmüyorlardı. Bu, onların edebî geleneğinin bir gerekliliğiydi. Yani, *mimēsis* kelimesinin onlar için negatif değil, pozitif çağrışımları vardı. Üstelik aynı modellerden ilham almış olsalar bile, hiçbir Bizans yazarı birbirinin aynısı değildi. Her yazar, gelenekleri ve modelleri kendine göre yorumluyor, değişik dokunuşlarla özgünleştiriyordu.

<sup>7</sup> Bu eser Türkçeye kazandırılmıştır, bkz Epik ve Romanslar başlığı.

<sup>8</sup> Geç dönem kısa kroniklerinin çevirisi ve incelemesi için; Ş. Kılıç, *Bizans Kısa Kronikleri: Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları* (İstanbul, 2013).

<sup>9</sup> W. S. Allen, *Vox Graeca: A Guide to the Pronunciation of Classical Greek* (Cambridge, 1968).

<sup>10</sup> Bkz dipnot 1 ve ayrıca A. Kazhdan, *Studies in the Literature of 11th-12th Centuries* (Cambridge, 1987); aynı yazar, L. Sherry ve C. Angelidi işbirliğiyle, *A History of Byzantine Literature 650-850* (Atina, 1999); aynı yazar, *A History of Byzantine Literature 850-1000*, ed. C. Angelidi (Atina, 2006); A.R. Littlewood (ed.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, (Exeter, 1995).

<sup>11</sup> P. Magdalino, 'A History of Byzantine Literature for Historians', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions*. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 167-184.

<sup>12</sup> Mullett, Theophylact of Ochrid, 3.

<sup>13</sup> Örneğin bkz H. Hunger, 'On the imitation ( MIMESIS) of Antiquity', *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969/70), 15-38; R. Browning, 'Homer in Byzantium', *Viator* 6 (1975), 15-33.

<sup>14</sup> Bu yaklaşımlara bazı örnekler için bkz dipnot 4.

Dolayısıyla, geleneklere ve eski modellere bağlı olmaları, Bizans yazarlarının özgün olmadıkları veya eserlerinin edebî değerleri olmadığı anlamına gelmemelidir.

Bizans edebî geleneğinde, metinlerde eski yazarlardan bolca alıntı yapılması ve onlara atıfta bulunulması, eserlerin benzetme, alegori ve gönderme gibi edebî tekniklerle bezemesi en makbul yazma tarzıydı. Bazı cümleler, deyimler, fikirler ve temalar o kadar popülerdi ki, pek çok yazar tarafından kullanılırdı. Örneğin, 12. yüzyıl mektuplarında, neredeyse istisnasız her yazar evden ve eğitilmiş çevrelerden uzak olmaktan yakınır. Bu, popüler olan edebî bir motiftir; her yazarın gerçekten de böyle bir durumda bulunduğunu göstermez. Aynı şekilde, hamilere fakirlik ve açlıktan yakınmak da öyleydi, bu motif yazarın hakikaten de sefil olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. İmparatorun halkının çobanı olması ve bonkörlüğünün güneş ışınları gibi olması, güzel bir eseri dinleyenin 'Homeros'un Sirenleri'nin seslerini duyması', ilkbaharın en güzel ve dengeli mevsim olması, azizlerin daima doktorların tedavi edemedikleri hastaları duyla iyileştirmeleri de böyle fikirlerdi. Bu tarz sık kullanılan, kalıplaşmış cümle, fikir ve öğeler, *topos* (τόπος) olarak nitelendirilir. *Mimēsis* gibi, bu da Bizans edebiyat çalışmalarında sık kullanılan bir terimdir.

Bizans yazarlarının bu üslubu, geçmiş uzmanlar tarafından yapaylık ve süslülük olarak nitelendirilmiş de *mimēsis* gibi, bunlar da Bizans edebî kültürünün ayrılmaz bir parçası idi. Yazarlar gibi okuyucu ve dinleyicilerin de arzuladığı, değer verdiği hususlardı. Sadece birer 'süs' ögesi değil, içinde buldukları metinlerin organik birer parçasıydılar. Yazarlar, hem eğitimlerini, kültürlerini ve yeteneklerini gösteriyorlar hem de bu öğeler sayesinde metinlerine farklı anlam katmanları gizliyorlardı. Yani, dikkatlice okuduğunda bir metafor veya başka bir yazardan alınmış olan bir alıntı, metne başka anlamlar yüklerdi: felsefi, siyasi, teolojik, veya sadece bir şaka ya da ironi gizleyebilirdi. Bu nedenle, bir Bizans eserinin tam olarak tadına verebilmek için, metni bir Bizans okuyucusunun gözüyle okumak, onların edebî kültürüne aşina olmak ve bütün bu öğeleri dikkatlice yorumlamak gerekir. Aksi takdirde, metindeki pek çok anlam katmanı gözden kaçacağı gibi, okuyucu eseri sıkıcı ve anlamsız bulabilecektir.

Bizans edebî kültürünün ve onun eskiye öykünmesinin en önemli hususlarında birisi de, Bizans yazarlarının genellikle Attika Yunancasıyla yazmalarıdır. İyi eğitim sergileyen, zarif bir Attika lehçesiyle yazmanın en makbul dil kullanımı olduğu düşünülüyordu. Elbette pek çok istisnai durum vardır. Örneğin, özellikle 12. yüzyıldan itibaren, Attika Yunancasıyla değil de konuşma (ve bazen yöresel halk) dilinde yazmak, özellikle bazı eser türleri için kabul görmeye başlamıştır. Aynı şekilde bu durum, Attika Yunancasıyla yazılan eserlerin 'sofistike' veya 'iyi', konuşma dilindeki metinlerin ise 'değersiz' veya 'düşük seviyede' olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Sadece, kullanılan dil dizgesi farklıdır; edebiyat adeta çift dilde (İng. diglossia) üretilirdi. Yaygın bir şekilde okunan aziz hayatları ve halk tarafından dinlenen vaazlar da daha basit ve anlaşılır bir dilde yazılırdı. Aynı şekilde, her isteyen yazar, Attika lehçesinde güzel bir şekilde yazamayabilirdi. Attika Yunancasına tam bir hakimiyet çok iyi bir eğitim gerektirirdi; dolayısıyla çok da eğitilmiş olmayan yazarlar, oldukça hatalı ve ağır aksak bir Attika Yunancasıyla yazabilirlerdi. Bizans metinlerindeki bu farklı dil dizgeleri ve stiller, meşhur Bizans filoloğu Ihor Ševčenko tarafından üç sınıfa ayrılmıştır.<sup>15</sup>

İlk sınıf, Attika lehçesinde, iyi eğitim almış yazarlar tarafından kaleme alınan metinlerden oluşur (İng. high register, high style) Hata çok az, dilbilgisi ve kelime dağarcığı oldukça sofistikedir. Cümle yapıları karmaşık olabilen bu metinlerde bolca retorik ve edebî öge bulunur. Konuşma dilinde kullanılan kelimelerden mümkün mertebe

kaçınılır; örneğin, 12. yüzyılda Anadolu Selçuklularına sanki hâlen eskiçağda yaşamıyormuş gibi 'Pers' denilir, ekmek için *psōmi* değil de Klasik Yunanca olan *artos* kullanılır. Ancak eğitilmiş bir kimsenin okuyup, anlayış, takdir edebileceği metinlerdir. Geçmiş uzmanlar, bu tarz eserleri yapaylıkla ve özgünlükten uzak olmakla itham etmiş olsalar da daha önce belirtildiği gibi, bu Bizans edebî kültürünün bir parçasıdır. Üstelik, yüksek dizgeyle ve sofistike bir Attika lehçesiyle yazan iki yazar, birbirinin aynısı gibi yazmaz. Dikkatlice okunurlarsa, her bir yazarın kendi sesi vardır; cümle yapıları, seçtiği kelimeler vs. diğer yazarlarından ayrılabilir. Bu tarz metinler, Bizans edebiyatının büyük bölümünü teşkil ederler: mektuplar, felsefi ve teolojik eserler, saray için yazılan söylev ve şiirler, bazı aziz öyküleri ve klasik tarzda yazılmış olan tarih eserleri. Dilleri ve üslupları zor olduğu için, bu metinler uzmanlar haricinde pek okunmazlar. Modern dillerde olan çeviriler de ağırlıklı olarak tarihî kaynak olarak kullanılacak eserlere odaklanır. Dolayısıyla, Psellos'un *Khronographia*'sı veya Anna Komnene'nin *Alexias*'ı haricinde Bizans edebiyatı, uzman olmayan bir okuyucu kitlesine aşına değildir ve dünyada pek tanınmaz.

İkinci grup, orta dizge olarak geçer (İng. middle register, middle style). Ağırlıklı olarak nispetle iyi eğitim gerektiren bir Koinē Yunancası ile yazılmış, ancak ilk gruptaki metinler kadar gelişkin olmayan eserlerdir. Dilbilgisi ve kelime dağarcığı bakımından Attika Yunancasından da izler taşıyabilirler. Halk dilinden alınma sözcükler ve cümle yapıları da kullanılabilir. Hatalar daha sık olabilir. Orta seviye eğitime sahip kimseler tarafından da anlaşılabilirler. Bu grubun temelini daha yaygın olarak okunmak/dinlenmek üzere kaleme alınmış dinî eserler oluşturur. Ayrıca pek çok aziz hayatı, manastır belgeleri ve bürokratik belgeler, çok sofistike bir dili olmayan tarih eserleri ve kronikler, bu gruba girerler. Örneğin Damaskoslu Ioannes'e (8. yüzyıl) atfedilen *Barlaam ve Iosaphat* ile Theodoros Stoudites'in (9. yüzyıl) dinî eğitim için yazdığı eserler (İng. catechism) bu tarz metinlerdir.

Üçüncü grup metinler ise ağırlıklı olarak konuşma veya halk diliyle yazılmışlardır (İng. vernacular). Attika lehçesi kullanıldığı durumlarda hatalara rastlanabilir. Konuşma diliyle yazılmış romanslar ve Digenis Akrites gibi epikler bu sınıfa girer; metinlerin aktarımda sözel yollar önemli yol oynayabilir. Basit üslupta yazılmış aziz hayatları ve kronikler de bu gruba ait olarak kabul edilir. Bu sınıflandırma, metinleri gruplama konusunda kolaylık sağlasa da, elbette sorun teşkil etmektedir. Öncelikle böyle bir sınıflandırma, konuşma dilindeki metinlerin Attika Yunancasıyla yazıldığı metinlerden daha değersiz veya düşük nitelikli eserler olduklarını ima eder gibidir. Ayrıca pek çok durumda, bu üç sınıf birbirinden bu kadar keskin çizgilerle ayrılmaz; zor ve sofistike Yunancanın tanımı da uzmandan uzmana değişebilir. Üstelik bazı Bizans yazarları, farklı eserler için farklı dizgeler kullanırlar. Örneğin, Theodoros Prodromos (12. yüzyıl) isimli şair, hem konuşma dilinde hem de Attika lehçesiyle şiir yazmıştır. Öyle ki, uzmanlar uzun bir süre bu iki şiir grubunun aynı şair tarafından yazıldığını kabul etmemişlerdir.

### Bizans'ta Yazarlar, Eğitim ve 'Yayın' Süreci

Bizans İmparatorluğu'nda kimler yazar olurdu?<sup>16</sup> Teoride, okuma yazması olan herkes yazılı bir eser bırakabilirdi, fakat elbette modernite öncesi tüm toplumlarda olduğu gibi, Bizans'ta da okur-yazarlık oranı yüksek değildi. Aynı şekilde, erkeklerin okur-yazarlık oranı, kadınlarınkinden daha yüksekti. Kolay bir dile sahip aziz hikayeleri, nasihatnameler ve kronik gibi tarihî eserler, çok da eğitilmiş olmayan keşişler gibi kişiler tarafından yazılabilir. Fakat Bizans edebiyatının ana külliyyatını oluşturan sofistike eserler, genellikle yüksek düzeyde eğitim görmüş kişiler tarafından yazılırdı. Bizans'ta yazarlar ağırlıklı olarak çeşitli seviyelerde ders veren hocalar, bürokratlar, askerler, devlet adamları, din adamları ve hatta

<sup>15</sup> I. Ševčenko, 'Levels of style in Byzantine prose', *Jarhbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/1 (1981), 307-312; aynı yazar, *Three Byzantine Literatures: A Layman's Guide* (Brookline, 1985).

<sup>16</sup> A. Pizzone (ed), *The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions and Identities* (Berlin, 2014).

bazen, imparatorlar arasından çıkardı. Ağırıklı olarak erkek egemen olan bu edebî gelenekte, günümüze adı ve eserleri ulaşmış çok az kadın yazar vardır.

Bizans İmparatorluğu'nda eğitim birkaç etaptan oluşurdu.<sup>17</sup> *Hiera grammata* (ἱερά γραμμάτα) olarak da bilinen ilk öğretim, 6-8 yaşlarında başlar, 11-12 yaşına kadar sürerdi. Çocuklar, temel yazım ve dilbilgisi kurallarıyla, özellikle temel dinî metinleri öğrenirlerdi. İmparatorluk genelinde pek çok çocuğun eğitimi bu noktada son bulurdu. *Enkyklios paideia* (ἐγκύκλιος παιδεία) olarak bilinen ikinci öğretimde, öğrenciler daha ileri düzey dilbilgisi, Antik Yunan şiiri, dinî eserler ve retorik çalışırlardı. Homeros'un *İlyada*'sı, Aristophanes'in *Kurbağalar* isimli oyunu ve Demosthenes'in söylevleri en yaygın okutulan eserlerdi. Retorik eğitimde öğrenciler, çeşitli metin inşa tekniklerini ve etkili hitabeti öğrenirlerdi. Bu öğrencilerden bir kısmı, daha sonra ileri düzey eğitime geçerlerdi. Konstantinopolis, Selanik ve İskenderiye gibi kentlerde yaşayan önemli hocalarla, ileri seviye retorik, felsefe, teoloji, aritmetik, astronomi ve müzik gibi dalları çalışırlardı. Konstantinopolis'te patrikhane okulu da yüksek eğitim veren bir kurumdu. Eğitimin daha yüksek etapları ağırıklı olarak soylular ve şehirli zengin ailelerin çocukları için erişilebilir olsa da, yine de fakir ailelerden gelmelerine rağmen ileri düzey eğitim alabilmiş kişiler olabirdi.

Bizans edebî geleneği, eğitime ve eser bilgisine büyük önem verirdi. Eğitilmiş birinin Attika lehçesinde güzel ve akıcı bir şekilde yazmanın yanı sıra, Klasik Yunan yazarlarına ve İncil, Kilise Babaları'nın eserleri gibi dinî metinlere hâkim olması gerekirdi. Bu, yazar olsun veya olmasın, tüm aristokratların, yüksek düzey devlet adamlarının, bürokratların ve din adamlarının paylaştığı ortak bir paydaydı. Bu kültür, yani Attika Yunancası, retorik, felsefe, Klasik Yunan edebiyatı ve dinî metinleri bilmek, *paideia* (παιδεία) kelimesi ile ifade edilirdi. *Paideia* sahibi olmak, kişinin seçkin sınıfa dahil olduğunun bir göstergesiydi; yani sosyal bir araçtı. Seçkin sınıfa aidiyeti sağlamanın yanı sıra, *paideia* devlet bürokrasisinde ilerlemeyi de sağlardı. Örneğin, bürokratik belgeleri yazmak için iyi bir düzeyde dilbilgisi şarttı. Devlet adamlarının hitabetlerinin kuvvetli olması beklenirdi. Ayrıca, pek çok bürokrat ve devlet adamı sarayda, önemli törenlerde verdikleri söylevlerle imparatorların dikkatini çekmiş, bu sayede terfi almışlardı. Aynı şekilde, imparatora hitaben yazılan mektup, şiir gibi eserler de terfilerle, para ve hediyeler ile ödüllendirilebilirdi.

Yazarlar, her türlü eseri yazarken, retorik eğitimi sırasında öğrendikleri teknikleri ve bilgileri kullanırlardı.<sup>18</sup> Bizans'ta en yaygın çalışılan retorik el kitapları Hermogenes'in (MS 2. yüzyıl) stil üzerine olan denemeleri, Aphthonios'un (MS 4. yüzyılın sonları) *Progymnasmata*'sı ve Menander Rhetor'un (MS 3. veya 4. yüzyıl) söylev türleri ve inşası üzerine olan metinleriydi. *Progymnasmata* (προγυμνάσματα) olarak bilenen on dört adet retorik alıştırma, bu eğitimin çok önemli bir bölümünü oluştururdu. Öğrenciler, sırasıyla *mythos* (μῦθος, fâbl veya mit), *diēgēma* (διήγημα, naratif), *khreia* (χρεία, anekdot), *gnomē* (γνώμη, özlü söz), *anaskeuē* (ἀνασκευή, tez çürütme), *kataskeuē* (κατασκευή, tez olumlama), *koinos topos* (κοινὸς τόπος, klişe), *enkōmion* (ἐγκώμιον, methiye), *psogos* (ψόγος,

yeri), *synkrisis* (σύγκρισις, kıyaslama), *ēthopoia* (ἠθοποιία, karakter inşası), *ekphrasis* (ἐκφρασις, betimleme), *thesis* (θέσις, tez) ve *nomou eisphora* (νόμου εισφορά, yasa önerisi) alıştırma türlerini tamamlardı. Sonuncusu yani yasa önerisi, Bizans'ta geçerliğini yitirmiş olduğu için genellikle atlanırdı. Bunun yanı sıra, söylev türleri nedir, bir söylev hangi bölümlerden oluşur ve nasıl inşa edilir, hangi durumda hangi söylev bölümleri atlanabilir, ideal bir mektup hangi uzunlukta olmalıdır gibi stil ve metin türleri çalışılırdı. Hangi esere nasıl bir üslubun uygun olduğu, uzun ve kısa cümleleri harmanlama, noktalama, duruma uygun betimleme veya metafor kullanma gibi hususlar da işlenen konular arasındaydı. Daha sonra yazarlar, methiyeler ve taşlamalarda *enkōmion* ve *psogos* tekniklerini, tarih yazımında, karakterleri ve diyalogları yaratmak için *ēthopoia* tekniğini kullanırlardı. Şiirlerde ve düzyazıda sanat eserlerini, binaları ve insanları tasvir etmek için ise *ekphrasis* tekniğini kullanırlardı.<sup>19</sup> O nedenle, metinleri yorumlarken kullanılan bu teknikleri biraz olsun bilmek, uzmanlar için faydalı olabilir.

Peki, yazarlar eserlerini nasıl 'yayınlarırdı'? Metinler okuyuculara nasıl ulaşırdı, bu eserler günümüze nasıl gelmiştir?<sup>20</sup> Son yıllarda yapılan çalışmalar, pek çok Bizans eserinin ilk olarak sesli bir şekilde okunmak, bir performans halinde sunulmak üzere yazıldığını ortaya koymuştur. İster bir retorik egzersizi, ister bir mektup, şiir veya diyalog olsun, eser *theatron* (çoğul. *theatra*, θέατρον, θέατρα) adı verilen bir edebî toplantıda, hazır bulunan kişilere okunurdu. Okumayı yazarın kendisi yapabileceği gibi, bir başkası da üstlenebilirdi; çok uzun eserleri birkaç okuyucu aralarında paylaşabiliirdi. Mektup alan kişiler de aldıkları mektupları sadece kendileri okumaz, onları *theatron*'da sunarak, kendi çevreleri ile paylaşırlardı. Sesli okumalar, yüz ifadeleri ve el hareketleriyle de desteklenebilirdi. Yani, Bizans edebî kültürünün temeli aslında sözel bir performansa dayalıydı. Bu nedenle, metinlerin tam tadına varabilmek için çoğunlukla sesli okumak gerekir. *Theatra* bir hami tarafından düzenlenebildiği gibi, pek çok yazar ve entelektüel de böyle toplantılar yaparlardı. Katılanlar, başka yazarlar, öğretmenler, entelektüeller, bürokratlar gibi kişiler olurdu. Performansın sonunda eser alkışlanır, tartışılır ve yorumlanırdı. *Theatra*, aynı zamanda yazarların övgü ve eleştiri aldığı mecralardı. Eserlerin yazılı halleri, yazarların edebî çevreleri ve eğer varsa, eserin hamisinin çevresinde elden ele dolaşırdı. Çok beğenenler, kendileri için eseri bizzat kopyalar veya bir yazmana yazdırabiliirdi. Aynı şekilde, bir mektup alan kişi, bu mektubu kendi edebî çevresinde yayardı. Eserler, ezber yoluyla kulaktan kulağa da yayılabılırdı. Böylece bir eser 'yayınlanmış' sayılırdı.

Bu eserler, daha sonra elyazmalarında toplanırdı. Elbette, elyazmasına hiç aktarılmadığı veya aktarılsa bile kaybolduğu için günümüze ulaşmamış pek çok eser vardır. Yazarın kendisi eserlerini bizzat toplayıp, elyazması haline getirebilirdi. Bu aşamada, eserlerinde düzeltmeler ve değişiklikler yapabilir, hangi eserlerini 'yayınlamak', hangilerini atlamak isteyeceğine karar verebilirdi. Eserlerin elyazmasında hangi sırada yazılacağına karar verirdi ki sıralamanın bile siyasî, felsefî veya dinî anlamları olabildi. Örneğin, yazarın yaşam öyküsünü yansıtabilir, eserlerin sıra sayıları Kutsal Kitap'taki bazı pasajları işaret ederek, metinlere başka anlamlar

<sup>17</sup> S. Mergiali-Sahas, *L'enseignement pendant l'époque des Paléologues* (Atina, 1996); C. Holmes, 'Political Literacy', *The Byzantine World* içinde, ed. P. Stephenson (Londra, 2012), 135-147; E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c. 1360)* (Leiden, 2000); C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, 1204- ca. 1310* (Lefkoşa, 1982); G. Cavallo, *Lire à Byzance* (Paris, 2006).

<sup>18</sup> *Rhetoric in Byzantium: Papers from the 35th Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, the University of Oxford, March 2001*, ed. E. Jeffrey (Farnham, 2003); G. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors* (Princeton, 1983); R. Webb, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice* (Farnham, 2009).

<sup>19</sup> *Enkōmion* (methiye), *psogos* (taşlama), *ēthopoia* (karakter inşası) ve *ekphrasis* (betimleme) hem retorik/edebî inşa tekniği, hem de kendi başlarına birer metin türüydüler.

<sup>20</sup> P. Marciniak, 'Byzantine theatron- a place of performance?', *Theatron, Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalters*, ed. M. Grünbart (Berlin ve New York, 2007), 277-285; *Byzantine Books and Bookmen*, eds. C. Mango ve I. Ševčenko (Washington DC, 1975); N. Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* (Wiesbaden, 2013).

yükleyebilirlerdi. Dolayısıyla, elyazması yazarın bizzat kendisinin oluşturduğu, tasdik ettiği ve okuyucuya sunmak istediği bir yazar imajını yansıtır. Elyazmaları, resimlerle de bezenebilir. Bu görümler 'süs' ögesi olmanın yanı sıra, metinlerin anlamlarını destekleyip, açıklayabilir. Dolayısıyla, günümüzde uzmanlar elyazmalarındaki metin ve görümlerin birlikte incelenmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bazı durumlarda, özellikle yazar önemli bir kişilikse (imparator, yüksek düzey devlet adamı veya din adamı), elyazmasına yazarın portresi eklenirdi. Elyazmasını yazarın kendisi yazabileceği gibi, bir veya birkaç tane yazman da yazabilirdi. Bazen bu yazmanlar, yazarın arkadaşları arasından seçilmiş olabirdi. Yazarlar, arkadaşlarının beğendikleri eserlerini, onlardan gelen mektupları da kendi eserleri ile birlikte aynı elyazmasına koyabilirlerdi. Aynı şekilde, yazar olmayan kişiler de onlara gönderilen veya beğendikleri eserleri kendileri için elyazmalarında toplatabilirlerdi. Yazarın vefatından sonra çevresindeki kişiler, eserleri elyazmalarına aktarabilirdi. Bazı eserler ise anonim, isimsiz olarak kopya edilirdi. Şiirler ve epigramlar, çeşitli elyazmalardan toplanıp, antoloji hâline getirilebilirdi. Elyazmaları, hem yazıldıkları dönemde, hem de yüzyıllar sonra bile okunur, düzeltilir, sayfa kenarına şerh düşülür ve başka elyazmalarına kopyalanırdı. Popüler olan bir eser daha çok elyazmasına kopyalanırdı.

Erken dönemlerde (3-4. yüzyıllar) papirüs üzerine yazılan eserler vardır. Daha sonra, uzun yüzyıllar boyunca parşömen (işlenmiş sığır derisi), elyazmalarının ana materyali olmuştur. 13. yüzyıldan sonra, kağıt da kullanılmaya başlanmıştır. Parşömen ve kağıt, farklı kalitelerde üretilirdi, fiyatları da buna bağlı olarak değişirdi. Elyazmalarındaki yazı stilleri de yüzyıllar içinde değişime uğramıştır. Erken yüzyıllarda majüskül (büyük harfle) yazmak yaygınken, 9. yüzyıldan sonra bu tarz yerini minüskül yazıya (küçük harf) bırakmıştır. Farklı dönemlere özgü yazı stilleri ve kısaltmalar (örneğin, Χριστός, Khristos, Mesih: XP, ἄνθρωπος, anthrōpos, insan: ANΩΣ) olduğu gibi, kâtiplerin pek çoğunun kendi yazım tarzı vardı. Bizans döneminden kalma elyazmaları günümüzde özellikle Vatikan'da, Paris'teki Bibliothéque Nationale'de, Viyana'daki Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde ve Yunanistan'daki Aynaroz Dağı'nda bulunur. Bunu yanı sıra, İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda da Yunanca elyazmalarından oluşan bir koleksiyon vardır.

### Retorik: Söylevler, Vaazlar ve Retorik Egzersizler<sup>21</sup>

Bizans'ta retorik kavramı her tür yazılı metni ve yazım tekniğini kapsardı; retorik kelimesi hem ifadeyi sağlayan her türlü tekniği hem de ortaya çıkan eseri ifade etmek için kullanılabilir. <sup>22</sup> Retoriğin özü, ikna ve etkili ifade sanatıydı. Bizans geleneğinde eğitimin ve yazılan her eserin temelini retorik oluştururdu. Retorik kavramı sadece etkili bir şekilde yazmayı değil, güzel ve etkili hitabeti de kapsardı. Günümüzde uzmanların retorik eser adı altında inceledikleri Bizans metinleri genellikle söylevler, vaazlar ve retorik egzersizlerdir. Bizans retorik geleneği köken olarak Antikçağ'a dayanıp, özellikle 2 ve 3. yüzyıllardaki İkinci Sofistik Dönem'den etkilenmiştir. Hermogenes'in *Peri Ideōn* isimli stil üzerine olan eseri ve Menander Rhetor'un epideiktik söylev türleri üzerine yazdığı *Peri Epideiktikōn*, 1453'te imparatorluğun son bulmasına kadar eğitimde kullanılan en önemli retorik el kitaplarıdır. Bunların yanı sıra Hermogenes'in, Aphthonios'un ve Libanios'un (4. yüzyıl) retorik egzersizleri de çalışılan metinlerdi. Pek çok Bizans entelektüeli bu metinleri inceleyerek şerhler yazmışlardır; başta Nikephoros Basilakes (12. yüzyıl) olmak üzere kendi retorik egzersizlerini kaleme almış yazarlar da vardır.

Bu el kitaplarının yanı sıra, takdir edilen hatiplerin söylev ve vaazlarının stil yönünden incelenmesi de çok yaygın bir çalışmaydı. Bizans İmparatorluğu boyunca en çok örnek alınan iki hatip,

Demosthenes (MÖ 4. yüzyıl) ve Kilise Babası Nazianzoslu Gregorios (4. yüzyıl) olmuştur. Söylev türleri, Aristoteles'in yaptığı tarife göre üçe ayrılırdı: deliberatif veya siyasî retorik, epideiktik veya törensel retorik ve adli retorik. Bu sonuncu kategori, Bizans'ta işlevselliğini yitirmiş, sadece teorik bilgi olarak kalmıştır. Deliberatif ve epideiktik retorik, methiye ve mersiyeyi, törenlerde okunan söylevleri ve siyasî görüş bildiren söylevleri kapsar. İmparatorun tahta çıkışı, zaferler, cenazeler önemli dinî bayramlar, evlilikler ve imparatorun bir şehre dönüşü/girişi gibi olaylarda bürokrat, din adamları ve önemli diğer siyasî kişiliklerin söylev vermesi törenlerin ayrılmaz bir parçasıydı. Bu söylevler için sıklıkla Menander Rhetor'un eserine başvurulur, hangi durumda hangi söylev türünün verileceği, söylevin kısımları ve içeriği, kullanılacak dil, yapılacak benzetme ve kıyaslamalar gibi hususlar bu eserden alınılırdı. Örneğin, methiyeler önce imparatorun doğumu ve soyu (*genos*) ile başlar, imparatorun ana vatanı/shēri (*patris*) ve başardığı önemli işler (*prakseis*) ile devam ederdi. Elbette, hatip duruma ve kendi tercihinine göre bu öğeleri istediği gibi ekler, çıkarır veya sıralarını değiştirebilirdi; soylu bir kökenden gelmeyen imparator için *genos* bölümü atlanabilir veya kısa tutulabilirdi. Aynı şekilde hatip, imparatorun ana vatanını/shēri vurgulamak isterse *patris* bölümüne daha önem verirdi. Bunun yanı sıra, söylev türleri de tek bir eserde harmanlanabilirdi; örneğin bir methiye nasihat veren bir söylevle birleştirilebilirdi. Hatipler söylevlerinde çoğunlukla üstü kapalı, bazen de gayet açık bir şekilde imparatora nasihat verebilir, kendi siyasî, askerî ve dinî görüşlerini vurgulayabilir ya da eleştiride bulunabilirdi. Sadece imparatorlar için değil her tür nüfuzlu kişi, hatta çeşitli olaylar, şehirler ve binalar için de söylevler yazılırdı.

Vaazlar da bir söylev türü olarak kabul edilirdi. Ağırlıklı olarak din adamları tarafından yazılmakla birlikte, bürokrat ve devlet adamları, hatta imparatorlar bile vaaz kaleme alırdı. Bazı vaazlar sadece okunmak için yazılsa da, büyük çoğunluğu sesli şekilde bir topluluğa sunulmak üzere hazırlanırdı. Genellikle kiliselerde din adamları tarafından verilen vaazlar, Kilise'nin halka önemli fikirler, iyi ahlak ve dinî öğretiyi aşılama için kullandıkları en temel araçtı. Dinî bayramlar ve aziz yortuları gibi önemli günler dışında da örneğin teolojik konularda görüş savunmak, karşıt düşünce savunulara karşı polemik yapmak ya da bir dinî öğretiyi hakkında bilgi vermek gibi çeşitli nedenlerden dolayı vaaz verilebilirdi. Vaazın amacına ve hitap ettiği dinleyici kitlesine göre dili ve üslubu değişirdi; daha geniş halk kitlelerine verilecek vaazlar daha sade, anlaşılır bir dille yazılırdı. Daha eğitilmiş, yüksek tabakaya mensup kişilere yönelik vaazlar, daha ağır bir dille yazılıp, türlü edebî/retorik öğelerle bezeneirdi.

Yukarıda bahsedilen on dört retorik egzersiz (*progymnasmata*) de sadece birer okul alıştırmaları değil, aynı zamanda retorik eser olarak kaleme alınan metin türleriydi. Karakter inşası veya betimlemeler başka metinlerin içine yerleştirilebildikleri gibi, kendi başlarına, ayrı bir metin türü olarak da yazılabilirlerdi. Bu metinlerin en sık görülen örnekleri, *enkōmion* (methiye) ve *psogos*'tur (taşlama, yergi); zira bunlar aynı zamanda birer söylev türüdür. Ayrıca, *synkrisis* (kıyaslama) da bağımsız bir metin olarak imparatorları, antikçağ yazarlarını, mitolojik figürleri ve şehirleri kıyaslamak için yazılırdı. *Ēthopoia* (karakter inşası) yazarken de çeşitli mitolojik, dinî ve tarihî kişiliklerin başlarına gelen olaylar karşısında verecekleri tepkiler hayal edilirdi: 'Suyu şaraba dönüştüren İsa Mesih ne derdi?'; 'Hayatı kurtulan *epi tou kanikleou*'nun (imparatorluk sekreteri) oğlu ne derdi? veya 'İason'un ihanetini öğrenen Medea ne derdi?' Son olarak, *ekphrasis* (betimleme) de çok yaygın verilen bir diğer eser türüydü; binalar, objeler, şehirler, kişiler ve hatta mevsimler üzerine yazılabilir. Nazianzoslu Gregorios'un (4. yüzyıl) ilkbahar üzerine yazdığı *ekphrasis*, Paulos Silentiarios'un (6.yüzyıl) ve Rodoslu Konstantinos'un (10.yüzyıl) Ayasofya ve Havariyun Kiliseleri

<sup>21</sup> Makalenin bu ikinci yarısı, Bizans edebiyatının bazı türlerini tanıtan bölümlerden oluşacaktır.

<sup>22</sup> E. Jeffreys, 'Rhetoric', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 827-837; M.

Cunningham, 'Homiletics', aynı eser içinde, 872-881; diğer eserler için bkz dipnot 18.

üzerine yazdıkları vezin *ekphrasis*ler bu türün en önemli örnekleri arasındadır.

### Tarih Eserleri

Bizans'ta tarih yazımı, 4. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar kesintisiz uzanan bir gelenektir.<sup>23</sup> Pek çok tarih yazarı kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini devam ettirmiş, önceki tarihlerin sonlandığı tarihi kendi eserlerinin başlangıcı olarak almışlardır. Uzmanlar günümüze gelmiş olan Bizans tarih eserlerini genellikle naratif tarih veya klasik üsluba göre yazılmış tarih (İng. classicizing history) ve kronik olarak iki geniş gruba ayırırlar. Genel olarak kronikler daha sade bir dille yazılıp, çok fazla retorik/edebî öge barındırmaz. Olaylar girdiler şeklinde verilir. Ioannes Malalas'ın kroniği (6. yüzyıl) ve anonim kısa Bizans kronikleri bu gruba örnek verilebilir. Bizans tarih yazımındaki önemli bir gelenek dünya kronikleridir (İng. world chronicle). Bu eserler, Eski Ahit ve İncil'deki anlatıları, Roma ve Bizans tarihiyle harmanlayarak, Adem'den güncel olaylara kadar uzanırlar. Klasik geleneğe göre yazılan eserler ise genellikle Attika Yunancasıyla yazılır ve bolca retorik/edebî ögeyle bezenirler. Karakter inşası, diyaloglar, yer ve olay betimlemeleri, tarihçinin ilgisini çeken siyasî, askerî ve diplomatik konularda tartışmalar içerirler. Bu tarih eserleri antik Yunan tarihçileri Thukydides ve Herodotos'u model olarak alırlar. Örneğin Agathias (6. yüzyıl), Prokopios (6. yüzyıl), Anna Komnene (12. yüzyıl), Nikephoros Gregoras ve Ioannes Kantakouzenos'un (14. yüzyıl) eserleri klasik geleneğe göre yazılmış eserlerdir. Elbette, klasik üsluba göre yazılan naratif tarihler ve kronikler pek çok durumda birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz; bazı durumlarda böyle bir ayırım yapmak mümkün bile değildir. Edebî öğelerle bezeli, ağır bir Attika Yunancası kullanan kronikler olduğu gibi, basit bir dil kullanan, çok yalın bir üslupla yazılmış naratif tarihler de vardır. Pek çok tarih yazarı da bu iki türün özelliklerini tek metinde harmanlar. Bunun yanı sıra, Konstantinos Manasses'in (12. yüzyıl) Synopsis Historikēsi gibi vezinle yazılmış tarih eserleri de mevcuttur.

Naratif veya klasik üsluba göre yazılmış olan tarih eserleri, bazı istisnai durumlar dışında tarih vermezler. Kronikler ise çoğunlukla tüm olayların tarihini verir; girdiler yıllara göre düzenlenip, bir senede yaşanan diplomatik, siyasî, askerî olaylar ve doğal afetler aynı girdide sunulabilir. Bizans tarih yazarları 9. yüzyıla kadar pek çok farklı tarih sistemini kullanmışlardır; bir eserde aynı anda birkaç tarih sistem kullanıldığı durumlar da vardır. Bizans takvimine göre dünyanın yaradılışı olan 5508/5509 senesi milat alınarak seneler verilebilir, 15 yıllık bir döngü olan indiksiyon sistemiyle tarih hesaplanabilir, Roma kalendleri, İskenderiye veya Antakya takvimleri adı verilen diğer sistemler kullanılabilir. Ayrıca, imparatorların veya valilerin görev süreleri de tarih belirtmek için kullanılırdı. Elbette, bu hesaplarda hatalar olabilir. 9. yüzyıldan sonra tarihler genellikle yaradılışa göre ve indiksiyonlara göre hesaplanıp verilmiştir.

Bu konuda görüş ayrılıkları olması rağmen, çoğu uzman Bizans tarih eserlerini de edebî metinler olarak kabul eder. Özellikle klasik geleneğe göre yazılmış olan tarih eserleri diğer Bizans edebiyat türlerindeki retorik/edebî teknikleri ve öğeleri kullanır. Örneğin, karakter inşaları *ēthpoia*, savaş tasvirleri *ekphrasis*, iki hükümdarın

mukayesesi synkrisis ile yapılır. Tarihi anlatı metaforlar, alegori, mitolojik ve dini atıflarla bezenir. Yazar, metni kurgusal söylemler ve olayların yanı sıra, otobiyografik unsurlarla da zenginleştirebilir. Böylelikle ayrıca esere üstü kapalı olarak da olsa kendi görüşlerini, anlattığı dönemler ilgili eleştiri ve övgülerini katabilir. Bizans tarih eserleri, tüm bu yönleri dikkate alınarak, edebî birer metin olarak çalışılırsa farklı anlam katmanlarına ulaşıp, daha nüanslı analizler yapılabilir.

### Mektuplar

Bizans mektupları köken olarak Helenistik edebiyata dayanır ve günümüzdeki 'modern' mektup anlayışına pek uymaz.<sup>24</sup> Klasik ve Helenistik devir mektupları gibi Bizans mektuplarının da amacı alıcıya yazarın hayatı veya güncel olaylar hakkında bilgi vermek, iki kişi arasındaki özel konulardan bahsetmek değildi. Bizans mektuplarında bu durum nadiren gözlenir. Bizans mektupları genellikle sofistike bir dille yazılmış olup, yazar ve alıcısı arasındaki duyguya, dostluğa ve birbirlerinin mektuplarından aldıkları edebî zevke vurgu yapar. Mektuplar, metafor, tasvir, benzetme gibi edebî tekniklerle bezeli olup, Klasik yazarlara sıklıkla atıfta bulunulurdu; bir Bizans yazarı ve okuyucusu için tüm bunlar mektuba estetik değer veren, vazgeçilmez bileşenlerdi. Mektuplar sıklıkla 'Hymettos'un balına',<sup>25</sup> 'bülbül şakımasına' veya 'Homeros'un Sirenlerinin büyüüne' benzetilirdi. Metaforlar ve atıflar mektupları sadece 'süslemek' amacıyla kullanılmazdı, bunların altına siyasî, ahlaki veya felsefi anlamlar yüklenebilir, hatta bazen bu yolla çeşitli şakalar yapılabilir. Dolayısıyla, bir mektup defalarca okunup, her seferinde yeni anlamlar keşfedilebilirdi. Bir mektup, adeta özenle işlenmiş ve zarifçe süslenmiş bir sanat objesi gibi düşünülürdü. Bizans mektuplarına tarih konulmazdı.

Retorik kitaplarının aksine, Bizans'ta mektup yazımı üzerine yoğunlaşan el kitapları yoktu. Mektup yazım teknikleri, genellikle örnek mektupları inceleyerek öğrenilir ve geliştirildi. Libanios ve Nazianzoslu Gregorios en çok örnek alınan mektup yazarlarıydı. İyi bir mektubun sahip olması gereken kriterler syntomia (kısıklık), kharis (zarafet) ve saphenia (anlaşılabilirlik) idi. Buna göre, bazı istisnai durumlar dışında, bir mektup çok uzun olmamalıydı, kısa ve öz, yoğun bir şekilde yazılmalıydı. Dili güzel ve özenli olup, mektup türlü retorik/edebî tekniklerle bezenmeliydi. Anlaşılır olması, Bizans mektup teorisinde vurgulanan bir diğer husustu, ancak örtülü, şaibeli bir yazım türü de aynı derece takdir görürdü. Bizans mektuplarında sıklıkla işlenen temalar dostluk (philia), yazarın alıcıya karşı duyduğu özlem ve tarafların birbirlerinin mektuplarından aldıkları edebî zevktir. Karşı tarafın 'sessizliğinden', istenilen sıklıkta mektup yazmamasından yakınmak da bir diğer yaygın temaydı. Özellikle 12. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis'ten uzakta olan mektup yazarları şehre, şehir hayatına ve eğitilmiş çevrelere duydukları özlemi sıkça dile getirmeye başlayıp, taşradan ve oradaki çevrelerinin sözde eğitimsizliğinden, kabalığından yakınmaya başlarlar. 'Şehirden sürgün' teması Bizans mektuplarının bir parçası haline gelir. Yazar ve alıcı arasındaki bağı kuvvetlendirmek için yazılan mektuplar, güncel olaylara hiç değinilmemesine rağmen iki taraf arasında yazılı bir sohbet gibi görülürdü. Mektubun yazılmış olması bile başlı başına

<sup>23</sup> M. Angold ve M. Whitby, 'Historiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 838-852; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge, 2018); *History as Literature in Byzantium, Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham* ed. R. J. Macrides (Farnham, 2010); W. Tredgold, *The Early Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013); Tredgold, *The Middle Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013).

<sup>24</sup> M. Mullet, 'Originality in the Byzantine Letter: The Case of Exile', *Originality in Byzantine Literature, Art and Music* içinde, ed. A. Littlewood (Oxford, 1995), 39-58; Mullet, *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of*

*a Byzantine Archbishop* (Aldershot, 1997); Mullet, 'The classical tradition in the Byzantine letter', *Byzantium and the Classical Tradition: University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979* içinde, ed. M. Mullett and R. Scott (Birmingham, 1981), 75-93; Mullett, 'Epistolography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 882-893; S. Papaioannou, 'Letter writing', *The Byzantine World* içinde, ed. P. Stephenson (Londra ve New York, 2010), 188-199.

<sup>25</sup> Hymettos: Atina civarındaki meşhur bir dağ.

bir dostluk ve takdir etme emaresiydi. Yazar böylece alıcıya kendisini düşündüğünü ve özlediğini, ilişkilerine değer verdiğini belirtirdi.

Mektuplardaki dostluk fikri, genellikle iyi eğitilmiş iki erkek arasındaki ilişkiyi betimlerdi, ancak daha seyrek olsa da kadın mektup yazarları da vardır. Üstelik, sadece birbirini şahsen tanıyan kişiler mektuplaşmazdı; bir kişi ilişki kurmak istediği, entelektüel etkileşimde bulunmak istediği birine de yazıp, bu yolla bir ilişki başlatmaya çalışabilirdi. Mektuplar ayrıca imparator, bürokrat, din adamı gibi kişilerden hamilik istemek için de yazılırdı; yazar hamiden iş ve pozisyon, para veya başka herhangi bir şey isteyebilirdi. Aynı şekilde, mektuplar aracılığıyla haminin dikkatini çekmeyi veya rızasını kazanmayı da amaçlayabilirdi. Mektup yazarları ve alıcılarının çevresinde, pek çoğu birbirini ister şahsen, ister sadece yazışma yoluyla tanıyan insanlardan oluşan bir iletişim ağı (İng. network) oluşurdu. Bu iletişim ağları sayesinde kişi yeni çevrelere (entelektüel, dinî veya siyasi) girebilir, siyasi, bürokratik veya dinî kariyerinde daha kolay ilerleyebilirdi. İletişim ağlarıyla yakın ilişkisi olan bir başka konu da, Bizans mektuplarının theatron adı verilen edebî toplantılarda sesli olarak okunup, dinleyicilerin beğenisine sunulmasıdır. Yani, bir mektup sadece yazarın ve alıcının değil, onların çevrelerinin de bildiği bir metin haline gelirdi, iki kişi arasında geçen bir yazışma da olsa, yazar sıklıkla daha geniş bir kitleye hitap ederdi. Bu yolla yazar, hem alıcının çevresindekilere edebî yeteneğini gösterir, hem de yazdığı mektupla bazı siyasi veya dinî düşüncelerini entelektüel çevrede duyururdu.

Mektuplar şehirlerarası gönderilebildiği gibi, aslında yüz yüze görülebilecek durumda olan kişiler de birbirlerine mektup yazabilirdi. Mektupları bir mektup taşıyıcı iletirdi. Yazar mektubu silindir yapar ve mühürler, bu taşıyıcıya emanet ederdi. Mektupla beraber alıcıya meyve, sebze, balık, ilaç, ikona ve hatta at gibi hediyeler göndermek de çok yaygındı. Ayrıca mektup başlı başına bir hediye olarak tasavvur edilir, alıcı yazara teşekkür ederken mektuptan 'hediye' olarak bahsedebilirdi. Pek çok mektup yazarı, kendi mektuplarını bir elyazmasında toplatıp, bu yöntemle de 'yayınları'. Bu süreçte, mektupların üzerinde ufak tefek stil değişiklikleri yapabilir, elyazmasına koymak isteyeceği mektupları seçebilir, kişilere verdiği öneme, kronolojiye veya içeriğe göre arzu ettiği şekilde sıraya koyabilirdi. Bazı durumlarda da, mektuplar yazarın vefatından sonra çevresi tarafından derlenirdi. Bu derlenmiş mektup koleksiyonları birkaç mektuptan oluşabileceği gibi, sayıları birkaç yüze de ulaşabilirdi. En tanınan Bizans mektup yazarlarına Nazianzoslu Gregorios (4. yüzyıl), Kaisereialı Basileios (4.yüzyıl), Photios (9. yüzyıl), Theodoros Stoudites (9.yüzyıl), Ohridli Theophylaktos (11. yüzyıl), Mikhail Khoniates (12. yüzyıl), Nikephoros Gregoras (14. yüzyıl) birkaç örnek olarak verilebilir.

## Şiir

Bizans şiirinin de kökeni Antik Yunan geleneğine dayanır.<sup>26</sup> Bu gelenek, Hristiyan kültürle harmanlanmıştır. En sık model alınan şairler Homeros ve Hesiodos'tu. 4. yüzyılda yaşamış olan Kilise Babası Nazianzoslu Gregorios da bu iki antik şairin yanındaki diğer örnek şair olmuştur. Özellikle yüksek dil dizgesindeki şiirler Attika Yunancasıyla yazılırdı, ancak özellikle 12. yüzyıldan sonra halk dilinde yazılmış şiirler de çok popüler olmuştur. Elbette, bu iki stil tek bir şiirde de birleştirilebilirdi. Bizans şiirleri, ağırlıklı olarak bir haminin siparişi, din ve ahlak bilgisi vermek, iş veya para talebinde bulunmak gibi belirli bir nedenden dolayı yazılmışlardır. Yani, şiirler

sadece estetik kaygılarla, sanat veya edebiyat üretmek adına yazılmıyorlardı. Ayrıca, Bizans edebî geleneğinde şiir ve düzyazı arasında kesin bir ayırım yoktu. Şiire 'mısralar', stikhoi (στιχοί), denildiği gibi, her türlü düzyazı için kullanılan logoi (λόγοι) kelimesi de kullanılırdı. Üstelik, düzyazı metinlerde de belirgin bir ritim, şiirsellik olabilirdi.

Şiirlerde kullanılan ölçüler, Klasik Yunan şiirinden geliyor olsa da zaman içinde değişime uğramışlardı.<sup>27</sup> Yunancanın telaffuzunun değişmesi üzerine kısa ve uzun heceler arasındaki fark ortadan kalkmış, eski ölçülerde stilistik değişiklik yapılmak zorunda kalmıştır. Örneğin, iyambik üç ayaklı ölçü (İng. iambic trimeter) kullanılmaya devam etse de ritim, aksanlar ile verilir hale gelmişti. Erken 7. yüzyıl, ölçü bağlamında özel bir önem taşır. Başta Pisidialı Georgios olmak üzere, şairler iyambik üç ayaklı ölçüden on ikilik hece ölçüsüne (İng. dodecasyllable) geçmeye başlamışlardır. Pisidialı Georgios ayrıca epik ve methiye türündeki şiirler için altı ayaklı ölçü (İng. hexameter) kullanılması geleneğini terk etmiş, onun yerine iyambik üç ayaklı ölçü kullanmıştır. Bizans geleneği, Yunan şiirine yeni bir ölçü de kazandırmıştır: popüler vezin (İng. political verse, stikhos politikos, στίχος πολιτικός). Mısralar on beşlik hece ölçüsüyle, aksanlarla düzenlenen belli bir ritme göre yazılırdı. En erken örnekleri 10. yüzyılda görülen bu ölçü, 12. yüzyıldan itibaren iyice popüler olmuştur.

Bizans şiir geleneğinde yaygın olarak kullanılan birkaç tür vardır. Bunlardan ilki, özel gün ve olaylar için yazılmış şiirlerdir (İng. occasional poetry). Bir haminin siparişi üzerine, saraydaki törenler, düğünler, ölüm ve cenazeler, zaferler, zafer alayları gibi durumlar için yazılırlardı. Manuel Philes (13. yüzyıl) ve Theodoros Prodromos (12. yüzyıl) en önemli örneklerdir. Pisidialı Georgios (7. yüzyıl) da İmparator Herakleios'un askerî başarılarını konu edindiği şiirleriyle bu tür için özel bir önem teşkil eder. Şairin kendi kendine hitap ettiği, hayatı üzerinde tefekküre daldığı şiirler de bazen bu türe ait kabul edilirler. 'Kendine' şiir, eis heauton (εις ἑαυτον) olarak bilinirler; şiirlerin başlıkları sıklıkla bu şekilde yazılmıştır. Didaktik şiirler bir diğer önemli grubu oluştururlar. Dilbilgisi, retorik, hukuk, teoloji, tarih, tıp, astronomi, mitoloji ve astroloji gibi konularda yazılmış, öğretici şiirlerdir. Bu türün en tanınmış örneklerini Mikhail Psellos (11. yüzyıl) ve Ioannes Tzetzes (12. yüzyıl) vermişlerdir. Epigramlar, çok önemli diğer bir türdür. Epigramlar kitap, ikona, mücevher, çanak, kadeh, mezar taşı, anıt, çeşitli kilise süslemeleri gibi herhangi bir objenin üzerine yazılmak için üretilmiş kısa mısralardır. Ancak, herhangi bir objeden bağımsız olarak da yazılabilirler. Genellikle kısırdırlar, ama anlamca oldukça yoğun olurlar. Bizans epigramları, eskiçağ geleneğinin bir devamı olup, Hristiyanlığın güçlü etkisini gösterirler. Pek çok Bizans şairi epigram yazmıştır; Agathias (6. yüzyıl), Theodoros Stoudites (9. yüzyıl), Ioannes Geometres (10. yüzyıl) ve Manuel Philes (13. yüzyıl) gibi şairler buna örnek verilebilir. Bizans İmparatorluğu'nda binalar ve objelere yazılan epigramlar entelektüeller tarafından derlenerek antolojilerde toplanmışlardır. Bunların en önemlisi 10. yüzyıla tarihlenen Anthologia Palatina'dır. Diğer bir tür olarak, şiir şeklinde yazılmış romanlar ve tarih eserleri de mevcuttur.

Hristiyanlığın toplumun en önemli kültürel değerlerinden birini oluşturduğu Bizans'ta, din temalı şiirler oldukça popülerdi. Epigramlarda, didaktik ve özel olay şiirlerinde sıklıkla dinî temalara

<sup>26</sup> W. Höradner, 'Poetry and Romances', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 794-806; *A Companion to Byzantine Poetry*, ed. W. Höradner, A. Rhoby ve N. Zagklas (Leiden ve Boston, 2019); F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025-1081* (Oxford, 2014); *Doux remede, poésie et poétique à Byzance, actes du IVe colloque international philologique, Paris 23-24-25 Février 2006*, ed. P. Odorico ve P. Agapitos (Paris, 2009); M. D. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts* (Viyana, 2003); idem *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres:*

*Texts and Contexts*, vol. 2 (Viyana, 2019); *Middle and Late Byzantine Poetry: Texts and Contexts*, ed. A. Rhoby ve N. Zagklas (Turnhout, 2018); *Poetry and its Contexts in Eleventh-Century Byzantium*, eds F. Bernard ve K. Demoen (Farnham, 2012).

<sup>27</sup> M. Jeffreys, 'The Nature and the Origins of the Political Verse', *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1974), 141-195; A. Rhoby, 'Vom jambischen trimeter zum byzantinischen Zwölfsilber: Beobachtung zur Metrik des spätantiken und byzantinischen Epigramms', *Wiener Studien* 124 (2011), 117-142.



rastlanır. İlahiler de, bir şiir türü olarak kabul edilirdi.<sup>28</sup> Kontakion (κοντάκιον) ve kanōn (κανών) isimli ilahi türleri, Bizans geleneğinde özel bir yere sahiptirler. 5. yüzyılda geliştirilen, 6. yüzyılda yaygınlaşan kontakion, kısmi olarak Süryani litürjisinin etkilerini gösterir. Karmaşık ölçüler kullanılan bu tür, hece sayıları ve aksan pozisyonları eş mısralardan oluşan kıtalar halinde yazılırdı. Yeni bir ilahi, daha önceki kontakionların ölçüleri ve ezgileri üzerine yazılabildiği gibi, yepyeni bir ilahi şeklinde de yazılabilirdi. Romanos Melodios (6. yüzyıl), Bizans'ın en önemli kontakion yazarıydı. Meşhur Akathistos İlahisi de kontakion türüne aittir. 7. yüzyılın sonundan itibaren, kontakion'un yerini kanon almıştır. İncil'deki dokuz kantik (kısa ilahi) örnek alınarak dokuz kaside şeklinde yazılsa da, genellikle sadece sekiz kaside kullanılır. Her kaside, birkaç kıtadan oluşur; kanōnlar çok uzun olabilir. Kontakion gibi, var olan kanonların ezgileri üzerine yeni kanōnlar yazılabilirdi. Stil olarak kontakion'dan oldukça farklıdır, betimlemeden ziyade tefekkür daha ön plandadır. Üçü de 8. yüzyılda yaşamış olan Giritli Andreas, Damaskoslu Ioannes ve Kosmas Melodios en önemli kanōn yazarları olarak kabul edilirler.

### Aziz Hayatları

Aziz hayatları hem edebî tür olarak hem tarihî kaynak olarak Bizans İmparatorluğu'nun ürettiği en önemli metinler arasındadır.<sup>29</sup> Aziz hayatları çoğu zaman uzmanlar tarafından tek bir tür olarak ele alınsa da, aslında metinler kendi içlerinde büyük çeşitlilik gösterir. Bazı eserler tarihî kroniklere benzerken bazıları masal niteliğine daha yakındır; methiye, mersiye ve mektup şeklinde yazılan eserler de mevcuttur. Ayrıca bu türe sadece azizlerin yaşamını anlatan metinler (vita, bios) dahil değildir; azizlerin mucizelerini anlatan derlemeler, ilahiler, şehitlik hikayeleri gibi eserler de bu türe ait sayılabilir. Bizans edebiyatındaki en yaygın, en çok eser verilen tür sayılabilecek olan aziz hayatları 3-4. yüzyıllarda imparatorluğun Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Aziz hayatları dil dizgesi ve üslup bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir. Koinē Yunancasıyla veya konuşma diliyle, daha sade bir üslupla yazılabildikleri gibi, zor bir Attika Yunancasıyla, edebî/retorik öğelerle örülerek de yazılabilirlerdi. Aynı şekilde, aziz öykülerini kaleme alan yazarların da eğitim seviyeleri farklılık gösterirdi; çok eğitilmiş, devlette ve kilisede yüksek rütbeli kişiler tarafından yazılabildikleri gibi daha mütevazı bir eğitime sahip, küçük manastırlardaki keşişler gibi kişiler tarafından da yazılabilirlerdi. Aziz hayatları, azizin yortusunu kutlamak, bir azize olan özel bağlılığı göstermek ya da bir hamî tarafından verilen siparişi üzerine yazılabilirdi. Aziz mertebesine yükselen ve mübarek kabul edilen din adamlarının, örneğin manastır baş keşişlerinin, hayatlarını genellikle kendi müritleri veya daha sonra aynı manastırda yaşayan bir keşiş yazardı. Bu eserler, hem kültürleri eskiye dayanan azizler hem de kültürleri yeni oluşan azizler hakkında olabildi. Azizlerin hayatını anlatan metinler azizin doğumu, çocukluğu, yetişkinliği ve ölümü gibi olayları sırayla ele alır, azizin hayatı boyunca gösterdiği dindarlığı ve mucizeleri tüm metne serpiştirilirdi. Pek çok aziz hayatı Bizans'ta din, manastırlar, siyasî ve askerî olaylar, aile ve günlük yaşam gibi konularda bilgi verdikleri için tarihî kaynak olarak sıkça başvurulan metinlerdir. Fakat bu eserlerin kurgusal yönleri olduğu ve çeşitli edebî klişeleri (topoi) barındırdıkları için uzmanların bu metinleri kaynak olarak

kullanırken dikkatli olmaları da gerekmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun tüm dönemlerinde yaygın olan yazılan aziz hayatları için önemli olan bir eşik, 10. yüzyılda Symeon Metphrastes'in yaklaşık 150 adet aziz hayatını, tutarlı bir stilde ve dil dizgesinde yeni bir külliyyat oluşturacak şekilde yeniden kaleme almasıdır.

### Epik ve Romanslar

Bizans edebiyatında özellikle 12. yüzyılda hem halk diliyle hem Attika Yunancasıyla yazılmış epik ve romanslar ortaya çıkmıştır.<sup>30</sup> Bizans'ın en ünlü eserlerinden Digenis Akrites epiği, adını Hristiyan-Bizanslı bir annenin ve Müslüman-Arap bir babanın oğlu olan kahramandan alır. Eser, Digenis Akrites'in imparatorluğun doğu sınırındaki macera ve yiğitliklerini konu edinir.<sup>31</sup> Günümüze ulaşmış olan hali muhtemelen 12. yüzyıldan kalmış olsa da, metinde geçen isim, yer ve olaylar 9 ve 10. yüzyıllardan esintiler taşırlar. Pek çok elyazmasında farklı metinler halinde günümüze ulaşan Digenis Akrites'in en bilinen ve çalışılan iki metni Grottaferrata ve Escorial versiyonlarıdır. Metinlerin sözel yolla da aktarıldıkları düşünülmüş; farklı versiyonlarında dil dizgeleri de farklılık gösterir. Vezinle yazılmış olan eser, epik ve romans türlerinden öğeleri harmanlar, ayrıca 12. yüzyıl Komnenos devri aristokrasisinin değerlerini yansıtır. Sınır kültürünü ve Müslüman-Hristiyan ilişkilerini konu edinmesi nedeniyle tarihî bir kaynak olarak da oldukça değerlidir.

Bizans aşk romanslarından en tanınır olanları 12. yüzyıldan kalmış dört eserdir; Theodoros Prodromos'un Rodanthe ve Dosikles'i, Eumathios Makrembolites'in Hysmine ve Hysminias'ı, Konstantinos Manasses'in Aristandros ve Kallithea'sı, Niketas Eugenianos'un Drosilla ve Kharikles'idir. Hysmine ve Hysminias haricinde olan romanslar vezinle yazılmışlardır. Köken olarak eski Yunan romanslarına, özellikle Heliodoros'un Ethiopoika'sı (3-4. yüzyıl) ve Akhilles Tatios'un Leukippe ve Klitophon'una (2. yüzyıl) dayanan bu eserler ayrıca Ortaçağ Batı edebiyatının da güçlü etkilerini gösterirler. Bu durumun 12. yüzyılda Haçlı Seferleri nedeniyle Bizans topraklarında giderek artan Latin etkisinden kaynaklandığı düşünülmüş. Genellikle konuşma veya halk diliyle (İng. vernacular) yazılan romanslar, genç bir çiftin aşklarını ve birbirlerine kavuşmak için geçirdikleri macera ve sıkıntıları konu alır. Hem kız hem erkek, erdemlerini ve aşklarını sınavan çeşitli sınavlardan geçer, genellikle bu sırada onlara destek olan ikincil bir çift ya da diğer kişiler vardır. Korsan baskınları, savaşlar, kız kaçırma gibi olaylar sıklıkla işlenir.

### Sonuç

Kökenleri Klasik Yunan edebiyatına ve Helenistik edebiyata dayanan Bizans edebiyatı, bu gelenekleri Hristiyanlıkla harmanlamıştır. Bizans İmparatorluğu eş zamanlı olarak Attika Yunancası, Koinē, konuşma veya halk diliyle eserler üretmiş, naratif tarih eserleri ve kroniklerin yanı sıra retorik, şiir, mektup, aziz öyküleri, romanslar gibi geniş bir metin yelpazesinde eserler bırakmıştır. Geçmişte uzmanlar, Bizans edebiyatını klişe, arkaik ve yapay olarak değerlendirmiş, Bizans eserleri sadece tarihî veri toplamak amaçlı kullanılmışsa da günümüzde bu yaklaşım çok ciddi bir şekilde değişmiştir. Artık, bu eserler yazıldıkları dönemin estetik kriterlerine göre incelenip öyle değerlendirilmekte, bu şekilde eserlerin edebî değerleri ve okuyucuya verdikleri zevk daha iyi anlaşılmaktadır.

<sup>28</sup> E. Wellescz, 'Words and Music in Byzantine Liturgy', *The Music Quarterly* 33:3 (1947), 297-310; S. Gador-Whyte, *Theology and Poetry in Early Byzantium* (Cambridge, 2017).

<sup>29</sup> A. M. Talbot, 'Hagiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 862-871; *The Ashgate Companion to Byzantine Hagiography*, ed. S. Euthymiadis, 2 cilt (Farnham, 2011 ve 2014).

<sup>30</sup> W. Höradner, 'Poetry and Romances', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 907-914; R. Beaton, *The Medieval Greek Romance* (Cambridge, 1989); E.

Jeffreys, *Four Byzantine Novels: Theodore Prodromos, Rodanthe and Dosikles - Eumathios Makrembolites; Hysmine and Hysminias - Constantine Manasses, Aristandros ve Kallithea- Niketas Eugenianos, Drosilla and Charikles* (Liverpool, 2012).

<sup>31</sup> Eserin Türkçe çevirisi mevcuttur; *Digenis Akrites: Anadolu'nun Büyük Destanı*, çev., notlar ve sunuş B. Baysal (İstanbul, 2009).

Ayrıca Bizans yazarları, alıntı yapmak, eski modelleri örnek almak, metafor veya karakter inşası gibi unsurlarla eserlerine sadece estetik değer kazandırmaz, böylece metinlerine siyasî, dinî veya ahlakî anlamlar yükleyebilirlerdi. Edebî değerinin yanı sıra, Bizans edebiyatı başta tarihçiler ve sanat tarihçileri olmak üzere uzmanlar için çok değerli metinler içermektedir. Uzmanlar tarih eseri, aziz hayatı veya mektup gibi Bizans metinlerini onların edebî özelliklerini göz önünde bulundurarak incelerlerse, hem eserlerin edebî tadına varabilir hem de bu metinleri tarihî kaynak olarak daha da etkili bir şekilde kullanabilir, farklı anlam katmalarına ulaşabilirler.

## KAYNAKÇA

- Agapitos, P. 'Literary Criticism', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 77-85.
- Agapitos, P. 'Contesting Conceptual Boundaries', *Interfaces — A Journal of Medieval European Literatures* 1 (2015), 62-91.
- Allen, W. S. *Vox Graeca: A Guide to the Pronunciation of Classical Greek* (Cambridge, 1968)
- Angold, M. ve Whitby, M. 'Historiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 838-852.
- Beaton, R. *The Medieval Greek Romance* (Cambridge, 1989)
- Beck, H. G. *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (Münih, 1971)
- Bernard, F. *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025-1081* (Oxford, 2014)
- Bernard, F. ve Demoen, K. *Poetry and its Contexts in Eleventh-Century Byzantium*, (Farnham, 2012)
- Browning, R. 'Homer in Byzantium', *Viator* 6 (1975), 15-33.
- Browning, R. *Medieval and Modern Greek* (Cambridge, 1983)
- Cavallo, G. *Lire à Byzance* (Paris, 2006)
- Constantinides, C. N. *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, 1204- ca. 1310* (Lefkoşa, 1982)
- Cunningham, M. 'Homiletics', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 872-881.
- Digenis Akrites: Anadolu'nun Büyük Destanı*, çev., notlar ve sunuş B. Baysal (İstanbul, 2009)
- Euthymiadis, S. (ed) *The Ashgate Companion to Byzantine Hagiography*, , 2 cilt (Farnham, 2011 ve 2014)
- Fryde, E. *The Early Palaeologan Renaissance (1261- c. 1360)* (Leiden, 2000)
- Gador-Whyte, S. *Theology and Poetry in Early Byzantium* (Cambridge, 2017)
- Gaul, N. *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* (Wiesbaden, 2013)
- Hinterberger, M (ed) *The Language of Byzantine Learned Literature* (Turnhout, 2014)
- Holmes, C. 'Political Literacy', *The Byzantine World* içinde, ed. P Stephenson (Londra, 2012), 135-147.
- Horrocks, G. 'Language', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 777-786.
- Höradner, W. 'Poetry and Romances', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 794-806.
- Hörandner, W., Rhoby, A., ve Zagklas, N. *A Companion to Byzantine Poetry*, ed. (Leiden ve Boston, 2019)
- Hunger, H. 'On the imitation ( MIMESIS) of Antiquity', *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969/70), 15-38.
- Hunger, H. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt (Münih, 1978)
- Jeffreys, E. (ed) *Rhetoric in Byzantium: Papers from the 35th Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, the University of Oxford, March 2001* (Farnham, 2003)
- Jeffreys, E. 'Rhetoric', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 827-837.
- Jeffreys, E. *Four Byzantine Novels: Theodore Prodromos, Rodanthe and Dosikles - Eumathios Makrembolites; Hysmine and Hysminias - Constantine Manasses, Aristandros ve Kallithea- Niketas Eugenianos, Drosilla and Charikles* (Liverpool, 2012)
- Jeffreys, M. 'The Nature and the Origins of the Political Verse', *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1974), 141-195.
- Jenkins, R. J. H. *Dionysius Solomos* (Cambridge, 1940).
- Kazhdan, A, Sherry, L. Ve Angelidi, C. işbirliğiyle, *A History of Byzantine Literature 650-850* (Atina, 1999)
- Kazhdan, A. *Studies in the Literature of 11th-12th Centuries* (Cambridge, 1987).
- Kazhdan, A. *A History of Byzantine Literature 850-1000*, ed. C. Angelidi (Atina, 2006)
- Kennedy, G. *Greek Rhetoric under Christian Emperors* (Princeton, 1983).
- Kılıç, Ş. *Bizans Kısa Kronikleri: Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları* (İstanbul, 2013).
- Krumbacher, K. *Geschichte der byzantinischen Literatur* (Münih, 1891).
- Lauxtermann, M. D. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts* (Viyana, 2003).
- Lauxtermann, M.D. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts*, vol. 2 (Viyana, 2019).
- Littlewood, A.R (ed.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, (Exeter, 1995).

- Macrides, R. J. (ed.) *History as Literature in Byzantium, Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham* (Farnham, 2010).
- Magdalino, P. 'A History of Byzantine Literature for Historians', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000*, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 167-184.
- Mango, C. *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. G. Ç. Güven (İstanbul, 2008).
- Mango, C. ve I. Ševčenko, I. (ed) *Byzantine Books and Bookmen* (Washington DC, 1975).
- Marciniak, P. 'Byzantine theatron- a place of performance?', *Theatron, Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalters*, ed. M. Grünbart (Berlin and New York, 2007), 277-285.
- Mergiali-Sahas, S. *L'enseignement pendant l'époque des Paléologues* (Atina, 1996).
- Mullett, M. *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* (Aldershot, 1997).
- Mullet, M. 'Originality in the Byzantine Letter: The Case of Exile', *Originality in Byzantine Literature, Art and Music* içinde, ed. A. Littlewood (Oxford, 1995), 39-58.
- Mullet, M. 'The classical tradition in the Byzantine letter', *Byzantium and the Classical Tradition: University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979* içinde, ed. M. Mullett and R. Scott (Birmingham, 1981), 75-93.
- Mullett, M. 'Epistolography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormack (Oxford, 2008), 882-893.
- Mullett, M. 'New literary history and the history of Byzantine literature', *Pour une nouvelle histoire de la littérature Byzantine : problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du colloque international philologique 25-28 Mai 2000*, ed. P. Odorico ve P. A. Agapitos, (Paris, 2002), 37-60.
- Neville, L. *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge, 2018).
- Odorico, P. ve Agapitos, P. (ed.) *Doux remede, poésie et poétique à Byzance, actes du IVe colloque international philologique, Paris 23-24-25 Février 2006* (Paris, 2009).
- Papaioannou, S. 'Letter writing', in *The Byzantine World* içinde, ed. P. Stephenson (Londra ve New York, 2010), 188-199.
- Papaionnou, S. *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium* (Cambridge, 2016).
- Pizzone, A. (ed), *The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions and Identities* (Berlin, 2014).
- Rhoby, A. 'Vom jambischen trimeter zum byzantinischen Zwölfsilber: Beobachtung zur Metrik des spätantiken und byzantinischen Epigramms', *Wiener Studien* 124 (2011), 117-142.
- Rhoby, A. ve N. Zagklas (ed), N. *Middle and Late Byzantine Poetry: Texts and Contexts* (Turnhout, 2018).
- Ševčenko, I. 'Levels of style in Byzantine prose', *Jarhbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/1 (1981), 307-12.
- Ševčenko, I. *Three Byzantine Literatures: A Layman's Guide* (Brookline, 1985).
- Talbot, A. M. 'Hagiography', *Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde, ed. E. Jeffreys, J. Haldon ve M. Mc Cormick (Oxford, 2008), 862-871.
- The Letters of Manuel II Palaeologos*, ed. ve çev., G. T. Dennis (Washington DC, 1977).
- Trapp, E. 'Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichtomy or Symbiosis?', *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), 115-129.
- Tredgold, W. *The Early Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013).
- Tredgold, W. *The Middle Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013).
- Webb, R. *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice* (Farnham, 2009).
- Welleszcz, E. 'Words and Music in Byzantine Liturgy', *The Music Quarterly* 33:3 (1947), 297-310.